

OD SYROVÉHO K VAŘENÉMU

„Indiáni se řídí zákonem kontinuity, aby třeba nebrali z přírody víc, než musejí, aby si vážili i života jednoho mravence, aby tak zachovávali rodinu, rod, kmen, potažmo lidstvo,“ píše ve své nejnovější knize *Pokrokem k propasti* etnolog a kulturní antropolog Mnislav Zelený Atapana. Jeho život je spojen především s výzkumem indiánských kultur v Amazonii od začátku sedmdesátých let 20. století. V letech 1996–2001 byl velvyslancem České republiky v Kolumbii a Ekvádoru. Mezi pralesními indiány Yawalapiti je znám jako Atapana – List zelené palmy.

Ptal se
TOMÁŠ TUREČEK

Atapano, jsi jedním z našich největších znalců jihoamerických indiánských kultur. Je pravdou, že poslední výzkumy vycházejí z informací a poznání, které jsme sice měli už dříve, ale nedokázali jsme si je poskládat do celistvější mozaiky?

Amazonská archeologie do začátku padesátých let 20. století prakticky neexistovala. Přelomem byly výzkumy archeologů Betty Meggersové a Clifforda Evanse v ústí Amazonky, kde definovali indiánskou kulturu Marajó (800–1600 n. l.). V šedesátých letech se tak i díky výzkumům Petera Hilberta o amazonské keramice otevřely cesty k samostatnému chápání amazonského kulturního areálu, přestože antropologové nebyli příznivci domněnky o hustším osídlení amazonské nížiny, údajně pro neschopnost zdejší přírody uživit víc obyvatel. Jenže právě archeologické objevy sofistikované keramiky poskytly důkaz, že na ostrově

Marajó existovala společnost schopná velkých zemních prací a budovala osady na mohylách či terasách. To ovšem nepočítám tajemný zájem Percivala Fawcetta z Anglie, kterého Amazonie zlákala k několika výpravám na počátku 20. století. Byl přesvědčen o tom, že zde existovalo indiánské město či komplex měst, jejichž ruiny chtěl najít. Hledal Ztracené město Z, Atlantidu v džungli, starověkou rozvinutou civilizaci. Avšak v roce 1925 nadobro zmizel v lesích Alto Xingú i se svým synem. Je nanejvýš pozoruhodné, že právě zde americký etnoarcheolog Michael Heckenberg ve spolupráci s indiány Kuikuru počátkem devadesátých let 20. století objevil základy archeologického komplexu Kuhikugu asi s dvaceti městy, s cestami a kanály na ploše 20 000 kilometrů čtverečních z doby 500 až 1 600 našeho letopočtu, obývaného až 50 000 obyvateli.

Opět se ukazuje, že je třeba vyslyšet dávné příběhy šamanů o starých časech a městech.

FOTO STANISLAV JANALÍK

Že by Fawcett měl od Kuikuru stejné informace? Zřejmě se s nimi nepohodl, a tak se uvažuje, že ho zabili. Podle Heckenberga jde o „zahradní město“ Alto Xingú, odkazující na formu předindustriálního urbanismu složeného z propracované sítě měst a vesnic na mohylách či terasách, z kanálů a cest.

Co říkáš na nejnovější výzkumy, které potvrzují, že povodí Amazonky bylo osídleno již před více než třinácti tisíci let a že v době objevení Ameriky Evropany žilo v oblasti Amazonie zřejmě až deset milionů obyvatel?

Lidé osidlovali povodí Amazonky déle než 12 000 let a jsou známy desítky případů, kdy dokonce prováděli monumentální krajinné úpravy – platformy pro stavby, zahrady, zavodňovací kanály, silnice – či aktivně upravovali lesy. To je objev, který otvírá příležitosti k lepšímu pochopení velikosti dávného lidského vlivu na Amazonii.

Identifikovali jsme totiž na 53 druhů stromů, které indiáni domestikovali. Tento převratný nález a následující výzkumy potvrzují, že v Amazonii oproti původním předpokladům pouze řídkého zalidnění existovaly vyvinuté společnosti schopné postavit velká sídla. Pozůstatky těchto staveb nám dosud skrýval neprostupný stromový baldachýn. Názory o hustém zalidnění Amazonie byly v poslední době podpořeny díky mapování za použití technologie LiDAR.

Odpadní hromady, sambaqui, rozmístěné po celém brazilském pobřeží, dokládají pobyt místních sběračů, lovců a rybářů před více než 8 000 let. Kopal v nich i český etnograf Alberto Vojtěch Frič. Jsou různého stáří: Sambaquí Maratúia v brazilském státě São Paulo je datováno na konec 6. tisíciletí př. n. l., Sambaquí do Rio Comprido v Joinville v brazilském státě Santa Catarina datovali archeologové ze Smithsonianova institutu v roce 1970 na konec 5. tisíciletí př. n. l.

Brazilští badatelé předpokládají, že tito pobřežní obyvatelé byli předkové indiánů patřící do velké jazykové rodiny Gê a konkrétně by mohlo jít o předky etnik Xokleng a Kaingang. Ovšem na ještě starší osídlení před více než 10 000 až 12 000 let zřejmě ukazují skalní kresby a petroglyfy, které jsou po celé Amazonii: například Pedra Pintada v brazilské Roraimě, v povodí Alto Napo v Ekvádoru nebo Cerro Pintado ve Venezuele s kresbami, kterým dominuje třicetimetrový had s rohy. Červenavé kresby či vyryté glyfy jsou plné kružnic, obloučků, vlnovek, zoomorfních, antropomorfních či geometrických obrazců se stylizací opic, hadů, žab i lidí, což souvisí s náboženstvím a magií.

To vše nás opravňuje k předpokladu, že počty původních obyvatel Amazonie v době příchodu bělochů mohly oscilovat skutečně až k deseti milionům.

V průměru obden je v Amazonii popsán další nový druh organismu. Biologové i botanici tak mají, přesně v duchu našeho časopisu, „stále co objevovat“. Může tento výzkum převážit negativní důsledky, které vstup moderního světa do jen málo dotčených oblastí způsobuje?

Jsem proti tomu, aby náš svět vstupoval do světa indiánů. Jak jsem řekl, jejich svět je jiný než náš, má jiné zákonitosti. Jak do něj vstoupíme, zničíme ho, protože ten náš je tvrdší, predátorský, bezohlednější, chce všechno objevit, objasnit, použít, využít, zneužívat, zobchodovat – a nakonec i zničit. Svět indiánů je, řekl bych, takový panenský, lidé žijí se zvířaty a s rostlinami Amazonie v jakési symbióze, kdy si vzájemně rozumějí, komunikují spolu, respektují se. Oni jsou na cestě, kterou označuji „od syrového k vařenému“, jsou na počátku, ještě dost syroví, zatímco my jsme již spíš uvaření. Možná tak by to viděl a řekl i můj oblíbenec Claude Lévi-Strauss. Ostatně s tou přírodou a s tím, jak ji indiáni chápou, je to zcela jinak,

než si myslíme. My si ji členíme, uspořádáváme, klasifikujeme do spousty kmenů, podkmenů, tříd, nadřádů, řádů, podřádů, abychom se v ní trochu vyznali. Jenže indián přírodu vnímá a chápe jinak než my, a to je nepřenositelné.

To znamená, že my se do jeho vnímání, navzdory všem výzkumům, nedokážeme vcítit? Že nám vždy bude unikat, protože naše potřeba neustále všechno „škatulkovat“ brání poznání světa z jeho pohledu?

Indián přemýšlí o světě opačnou formou než my vzhledem ke konceptu vztahu přírody a kultury. Zatímco naše západní myšlení bere přírodu za univerzální, kultury považuje za specifické. Tedy že svět je jeden, ale je mnoho forem, jak v něm žít. Pro původní obyvatele Ameriky je ale pouze jedna kultura, zatímco přírody jsou specifické podle způsobů, jak jsou vnímány. V tomto perspektivismu objekty i věci samy neexistují – existují teprve a pouze ve vztahu, do něhož jsou zasazeny. Proto indián přírodu, objekty, věci určuje poznáním, vnímáním jako subjekt. Říká, že vše na světě je třeba poznávat subjektivně, ve vztahu k sobě, tedy každý jinak, nikoli objektivně, jako se snažíme my právě těmi klasifikacemi, abychom se v tom vyznali. A tak my všichni všechno vlastně vnímáme stejně, jako by pod tlakem vědy, i když každý z nás má své vlastní oči, vlastní smysly, vlastní mozek, které přirozeně vnímají a reagují jinak než smysly toho druhého – tedy subjektivně. My všichni proto všechno vnímáme stejně. „My jsme subjektivní,“ řekl mi šaman Yohahé v roce 1973, „jinak nic nepochopíme.“ Právě šamanismus vychází ze subjektivizace objektu. Samozřejmě jsou přínosy a ztráty na obou stranách poznání, protože nejsme bohové.

Patříš mezi nejlepší znalce přirozeného způsobu života jihoamerických indiánů. Existuje podle tebe vůbec šance, že

bychom se od nich mohli poučit, jakž-takž se navrátit k přirozenému životu?

Snažím se jejich životní názory k nám přinášet a šířit. Samozřejmě jen některé. Jsou totiž nádherné, k přírodě laskavé, i když sama příroda je krutá a nic neodpouští. Ostatně i indiáni jsou k sobě krutí, protože žijí podle přírodních zákonů, a ty jsou nelibostné a k nám tak těžko přenositelné. Podle našich norem je to nelogičnost – že příroda je laskavá, ale i krutá. Ale tak to je. Tací jsou i oni. Radím zklidnit se, nespěchat. Indián nikde, nikdy, nikam nespěchá. Je pánem svého času. Snažme se žít přirozeně, tedy víc přírodně a méně kulturně. Přírodu totiž takzvaně zkulturujeme; to slovo máme rádi, ukazuje na pokrok – třeba sekáním trávníků, aby se nám po nich hezky chodilo, a zapomínáme, že znemožňujeme vykvést rostlinám, které zase živí spousty hmyzu a drobných zvířátek. Břehy potůčků a rybníků si pro lepší přístupnost a koupání

raději betonujeme a ničíme další zvířata a rostliny. Obydlí stavíme o překot, bez ohledu na světové strany a terén, jen když máme pozemek. Silnice stavíme bez ohledu na trasy zvířat a napříč terénem, a pak se divíme, když se hroučí. Drenážujeme, betonujeme, měníme toky řek, aby to vyhovovalo nám, a ne přírodě. Až ji někdy konečně totálně zkulturníme, žádná už nebude. A jak říkají indiáni, až padne poslední strom...

Zakládáme si na své humanitě, ale k půdě, přírodě, ke zvířatům i k lidem jsme ztratili úctu a často se vůči nim chovalme jako dobyvatelé. Myslíš si, že jsme schopni nějaké pozitivní změny?

Jistě, ten humanismus jsme si před časem vymysleli. Indiáni si jej nevymysleli, protože příroda není humanistická. Oni se přírodě klaní, vzývají ji, laskají ji. A především ji uctívají. Každé zrnko písku je pro ně posvátné, jako je posvátný život posledního mravence

či chlupaté tarantule. Jak ostatně říkala i má babička, když vymetávala pavouky z kuchyně a vyhazovala je z okna ven: „Vždyť to jsou také boží stvořeníčka!“ I my jsme se dřív k přírodě nechovali tak macešsky jako nyní, kdy v ní vidíme hlavně zdroj surovin pro náš rozmařilý život. A chceme z Matky přírody vyrvat stále víc, bez ohledu na řeči politiků o Green Dealu. To je náš způsob existence. Indián se k přírodě modlí, uctívá ji, obětuje jí, děkuje jí, že zde díky ní může žít. Když uvidím tonoucí včelku v louži vody, zachráním ji, a nečekám, že mi splní tři přání. Když na silnici vidím schouleného ježka, dám jej do příkopu. Když po dešti vylezou žížaly či hlemýždi na asfalt cesty, seberu je a dám do trávy. Když mého vnuka píchne vosa, říkám mu, ať se na ni nezlobí, protože ona je prostě taková a brání se. On na jejím místě by dělal to samé. Život každého tvora je posvátný a má zde na Zemi svou úlohu, o které my třeba ani nevíme.

Málokdo z nás přikládá význam mýtům, legendám, tak jako to stále činí domorodé kultury. Pokud se ale hlouběji zamyslíme, můžeme se často dozvědět zajímavé souvislosti. Čeho bychom si měli nejvíce všimnout?

Nu, právě tam se můžeme něco dozvědět o své minulosti, o tom, jak jsme i my dřív žili ve větším sepětí s Matkou přírodou. V pohádkách, mýtech, legendách je jakoby zakleta pravda o naší minulé existenci, o našem spojení se Zemí, s Kosmem. Když se zamyslíme nad našim životem v klidu, musí nám dojit, že spousta fenoménů, které jsme vyhodili na smetiště dějin, abychom mohli být pokrokovější a rozvinutější a bohatší, jsme zcela zmařili – z vaničky jsme vylili vodu i s děťátkem. Zbavili jsme se tak řady spirituálních hodnot, protože nám připadaly směšné, nevědecké, nmoderní, jako jsou předtuchy, znamení, intuice, přenos myšlenek, vnitřní hlas, přivolávání dobra či zla. Vždyť přece když dělám dobro, tak dobro získávám, ne?

Když na mě myslí osoba blízká, pocítím to přece, ne? Když mi něco říká, abych tam nechodil, a já na to nedbám, mnohdy se pak něco stane. Když při životní cestě narazím na znamení, měl bych se zamyslet, zda mi něco neříká. Měli bychom si všimnout svého okolí, nespěchat, pozorovat, pocítovat a radovat se z každé drobnosti, kterou vytvořila Matka příroda: list, jehličí, motýlí křídlo, květ, rašící pupen, padající vločka sněhu, kapka vody...

První, co od obyvatel Amazonie můžeme převzít, je poznatek, že pokud chceme pro Amazonii zajistit udržitelnou budoucnost, měli bychom se podívat do její minulosti. V čem by mělo být to největší poučení?

Měli bychom pochopit, že ne my, ale Matka příroda měla vždy pravdu, má pravdu, bude mít pravdu. My jsme její děti a máme ji poslouchat. A s pokorou bychom od ní měli vše přijmout a pořádku si na něco nestěžovat. Když je horko, nadáváme, že je horko, když je zima, nadáváme, že je zima, když prší, nadáváme, že prší, když je sucho, nadáváme, že je sucho. Jak začneme přírodu organizovat, aby nám sloužila, je to začátek cesty do pekel. O tom jsme se již párkrát přesvědčili, ale pořád to máme v sobě, že ji nějak zkulturníme. Kdepak. Příroda je daleko od kultury. Ta je syrová, a kultura je vařená.

Pro indiány nejsou posvátné jen náboženské obřady, ale i příprava jídla, stavba domu, výchova dětí, rozmnožování, láska i boj, narození i smrt, tedy vše, co je součástí lidské existence. Materiálně je na posledním místě. Právě se ztrátou posvátné úcty jsme možná ztratili také smysl života. Musí přijít teprve velká katastrofa, abychom pochopili, že smysl života je někde jinde?

Tak to, bohužel, často bývá. To je asi tak, jako když ztratíme někoho blízkého, a teprve jeho smrt nám řekne, o co jsme přišli, na co jsme se nezeptali, že jsme mu něco pěkného

Ta největší ROVNOVÁHA je na světě mezi materiální a duchovní stránkou.

nepověděli. Měli bychom vědět, že bychom měli neustále udržovat jistou rovnováhu, pokud možno ve všem, přestože se dušujeme, že to víme. Ta největší rovnováha je na světě mezi materiální a duchovní stránkou. Spirituální část ale zanedbáváme, protože není tak vidět. Podle toho rádi i hodnotíme, už jen proto, že je to jednodušší než hodnotit podle čehosi, co není vidět. Naopak indiáni a jiné přírodní národy považují za důležité to, co vidět není: lásku, radost, úctu, štěstí, moudrost, sny, čas, minulost a budoucnost, vědomosti či mystéria. Pro ně má všechno v sobě spirituální účast, i materiální věci par excellence jako právě to jídlo, dům, zbraně, košíky, listy, písek, voda, sluneční paprsek – a ke všemu mají úctu, protože vše je součástí Matky přírody. I ta smrt.

Nedokážeme se smířit se smutkem, a už vůbec ne s bolestí, utrpením. Jde to vůbec? Jak to dělají přírodní národy?

Indiáni i jiné přírodní národy se na smutek a bolest připravují vlastně od narození. Jak se dítě narodí, připravují jej na smrt. Šaman mu pohybem ukazováčku přes kořen nosu otevírá magický otvor, odkud odejde jeho duše, až zemře. Každý mladý ví, že bude také starý a že nebude tak krásný jako nyní. Mládí a krása totiž nejsou žádné jeho zásluhy, jsou to dary od Matky přírody, potažmo od boha. Naopak ke stáří mají všichni úctu, protože nese vlastní získané zkušenosti, které předává mladým. Sama smrt je součástí života a všichni vědí, kam kráčeji. K tomu je vedou šamani při přechodových rituálech iniciace. Tehdy procházejí duchovními i fyzickými bolestmi a strádáním, poznávají i samu smrt cestou halucinogenních drog, ze které

je šaman zpětně vyvolá tak, aby byli řádně připraveni na všechny životní svízele i na smrt. Žádné umetání cestiček dětičkám, aby se pak hroutily z každého trable. Naopak. Řízená bolest posílí tělo i ducha.

Naši předci také různými způsoby uctívali principy ženství a mužství a dodnes jsou tyto principy u některých přírodních etnik ve velké úctě. My jsme ji ale ztratili. Není tím největším a nejnebezpečnějším předsudkem právě ona ztráta, až zatracení tradičních hodnot?

Princip ženský a mužský jsou součástí udržování rovnováhy. Každý má své nezastupitelné místo a svou funkci, bez které by tady na Zemi nebyl život. Součástí ženského principu je Matka příroda. Matka země, vlastně celý viditelný svět a kosmos, je feministický. Je její a za něj je i odpovědná. A tak je v péči ženy život jako takový, neboť ona dává život, je senzitivní, milující, benevolentní, stará se o jídlo, o potřeby. Její mise je kontinuita existence. Žena je implicitní, tedy v něčem obsažená, ale výslovně nevyjádřená. Naopak součástí mužského principu je svět neviditelný, sny, myšlení, zákony, transformace, renovace, mystéria, léčení, vědomosti, hudba, intuice, ale i smrt. Muž nahlíží do světa skrytého za světem viditelným, do světa kreativní imaginace i do světa magie a smrti, do světa šamanské moudrosti. Nebude-li však muž moudrý, nebude užitečný. Muž je transcendentní. Sídlem mužského principu je levá polovina mozku, která se bere za staršího bratra pravé části, kde je sídlo ženského principu, asociovaného jako mladší bratr. Je to část výkonná, uvádějící do praxe vše, co bylo předpřipraveno v levé části. Co podléhá intuici, je tak vlevo, kdežto obratnost a zručnost jsou vpravo, říkají indiáni a dodávají, že levá část mozku je jako „jedna“ a pravá je jako „dvě“. Společným cílem obou principů je přivádět na tento svět potomky. To je zákon kontinuity, zákon přežití. Je to ideál, od kterého se rychle vzdalujeme.

Před několika lety jsi napsal něco v tom smyslu, že „v nás lidech je záměrně zakódováno nejen samo zrození a život, ale i sám zánik“. Narážíš tím na indiánské časové cykly, například na mayský velký cyklus pěti Sluncí, kdy lidstvo musí projít samoočistovacím procesem, aby pochopilo, proč je tady?

Je to tak, jinak by to nebylo ani normální. Vše má svůj začátek a svůj konec. Nic neroste do nebe. Člověk, strom, zvíře. Všichni se rodí, stárnou a umírají. Samo lidstvo čeká stejný osud, stejný cíl. Když to přeženu, mohu říct, že naším cílem je smrt. Tam všichni spěcháme ve vyrovnaném šiku bez ohledu na výši konta, na popularitu, na slávu. Indiánské kultury samy sebe možná v cyklech očisťovaly, když se jejich tvůrci zpronevěřili původním cílům, které jim dala božstva. Nevěřím, že my se očistíme. Jsme již příliš „uvaření“, poznamenal by možná obrazně Claude Lévi-Strauss. Jak mi jednou řekl

stařešina Yekuanú Sedewanadó: „Jsme ztraceni!“ Namísto nás přijde někdo jiný. Kdo? To je ve hvězdách...

Je náš strach ze smrti příčinou toho, že jsme naprosto sobecky a nadutě zapomněli na příští generace? Chováme se tak, jakoby po nás už žádné další generace neměly přijít...

Právě proto, že dospívající děti během přechodového rituálu iniciace poznaly i vlastní smrt, jsou na ni připravené a nebojí se jí. Je součástí jejich života. My se ale smrti bojíme, a proto se většinou snažíme život si co nejvíce užít. A tak hamouníme, hamouníme a přírodu rabujeme, přezíráme se, lesy kácíme, doly dolujeme, a těm budoucím moc nenecháme. Jsme sobečtí jak vůči přírodě, tak i vůči budoucím generacím, vlastně vůči své vlastní krvi. Není to až dost zrudné? Co si o nás pomyslí naši praprapravenci? To nás vůbec nezajímá, hlavně že my si to tady

užijeme. To indián nezná. Ten se chce ze života „jen“ radovat. A majetek? Jak jsem na svět přišel, tak přece i odejdu. Rubáš nemá kapsu.

Myslíte si, že o smrti víme vše podstatné a že je to nezbytnost, po které nenásleduje nic, a proto ji vytěšňujeme, popíráme ji a nechceme se jí zabývat. Indiáni se smrtí naopak zabývají celý svůj život – také požíváním drog hledají duchovní rozměr a poznávají svět mimo vědomí, než dojdou k největšímu poznání – a tím je smrt. Máme šanci vůbec pochopit podobný způsob uvažování?

V žádném případě nesouhlasím s tím, aby západní lidé užívali halucinogenní nápoje, jako jsou yagé či ayahuasca, jen tak pro zábavu. Indiáni je nepoužívají k získání nějakých zážitků, což je to, co zájemce i ze strany turistů láká. Vzniká dokonce řízená turistika za tímto účelem, což je vlastně byznys s duchovnem, ke kterému se nechají někteří šamani či léčitelé zlákat. Turista ale dojde pouze k zážitkům z vizí, ale duchovno indiánů nemůže pochopit. To prostě nejde. Indiáni se k němu propracovávali stovky a stovky let. Je součástí jejich výchovy dětí, kdy jim vysvětlují vize s cílem rozeznávat zlo a dobro, včetně odletu do světa mrtvých a zpětného návratu, a také slouží ke komunikaci s mrtvými šamany, s mrtvými kamarády či s duchy. S nimi komunikují pomocí magických písní zpívaných celou noc, kdy třeba konzultují léčení nemocí nebo poznávají budoucnost. Nápoj je posvátný, i samo pití je posvátné. Toho my nemůžeme dosáhnout, prostě nelze vyskočit z jedoucího rychlíku 21. století a letět nazpět několik tisíciletí, kdy vládla magie, božstva se procházela po Zemi a lidé si povídali se zvířaty, s rostlinami, s kameny. Podobně jako těžko pochopíme, že můj kofánský přítel Parawáko mi prozradil, že nyní je Strom a že až zemře, bude Had. Lykantropie, převtělování lidí ve zvířata, většinou po smrti, ale někdy i během života,

není pro indiány nepochopitelná, pro nás nejspíš je. Takže hraní si na šamany, což je nyní módní, požívání desítek a desítek nejrůznějších halucinogenů je pouze hra, která nikam nevede. Je to poskvřování a zneužívání posvátných fenoménů indiánské kultury a de facto vykrádání jejich kultury, jejich dědictví.

Cândido Mariano da Silva Rondon, zakladatel Služby na ochranu indiánů, už před více než sto lety formuloval dilema každého kulturního antropologa, že každý příjezd za indiány je pro ně vlastně špatně, byť je zamýšlen dobře...

Je to svatá pravda. Vlastně každá naše návštěva indiánských etnik ještě žijících jakž takž dle svých zákonů, a myšlená i v dobrém, s dobrými záměry a cíli, je špatná. Jejich kultura je totiž velmi křehká, asi jako je křehký amazonský les, který se také zdá být mohutný a nezníčitelný. I pouhá naše přítomnost narušuje jejich klid, jejich vysílání pozitivního vlnění. A nějaké řečičky, že jim je třeba pomoci, vozit jim podpory a dary, to je ten nejhorší nesmysl hlásaný mladými aktivisty „s jiskrou v oku“. Indiáni nevyžadují žádnou pomoc, v lesích mají vše potřebné a vystačili si bez nás tisíce let. To, co opravdu potřebují, je, abychom je nechali na pokoji. I já mám dilema jet tam, nebo ne, ale jsem členem jejich čtyř kmenů, získal jsem jejich jména, šaman Takuma si mne vybral za svého nástupce – což jsem ale nepřijal –, zřejmě pro mé predispozice věřícího člověka. Já ale už dávno žádné výzkumy nedělám. Bylo by mi žinantní a trapné studovat je jako kytky či zvířata. Jen s nimi žiji jako člen rodin a přitom se stejně mnoho dozvím. Nechme jim jejich znalosti a víry, nechme jim mystéria, která stejně nemůžeme pochopit, natož jim věřit. A my mějme, jak říkají indiáni, tóri, radost ze života. Radujme se ze života, zpívejme, tancujme, smějme se, milujme se, množme se!